

Складові механізми захисту та гарантії прав і свобод людини

The components of the mechanism of protection and guarantees the rights and freedoms

В.В. Лемак, В.В. Турянця

Ключові слова:

права, свободи, людина, механізм захисту та гарантії прав і свобод, складові механізми.

Key words:

rights, freedom, human, rights protection mechanism and freedoms, elements of the mechanism.

Постановка проблеми. Російський учений Б.В. Желєзнов, вживаючи термін «механізм державного захисту прав і свобод людини й громадянина», виділив у цьому механізмі такі складові: 1) відповідні норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного та інших галузей права; 2) врегульовані нормами права суспільні відносини у сфері державного захисту прав і свобод; 3) гарантії прав людини¹. Інші російські автори відзначають, що після Другої світової війни відбулися істотні зміни у визнанні міжнародних контрольних механізмів щодо захисту прав людини, постали міждержавні та наддержавні органи захисту прав людини².

Актуальність теми дослідження. Що розуміти сьогодні під поняттям «гарантії захисту прав і свобод»? У спеціальному дослідженні Н.М. Раданович у контексті українського правопорядку зроблено висновок, що юридичні гарантії захисту – це закріплені законодавством норми права, які передбачають і забезпечують повну реалізацію здійснення прав, свобод та обов'язків людини й громадянина. До гарантій захисту прав і свобод належать такі: юридичне закріплення гарантій прав, свобод та обов'язків (ст. ст. 21, 22 Конституції України); створення системи охорони й захисту державою прав, свобод та обов'язків, яка забезпечувала б їх реальне використання та надійний захист від будь-яких посягань (ст. 55 Конституції України); активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють захисту прав, свобод та обов'язків (ст. 59 Конституції України); державний і громадський контроль за станом забезпечення й захисту прав, свобод та обов'язків (ст. ст. 102, 116 Конституції України)³. Звісно, юридичні гарантії прав людини кореспондуються з так званими соціально-економічними гарантіями, які досліджуються в межах економічної науки, у тому числі й крізь призму реалізації соціально-економічних прав людини та громадянина⁴.

Мета статті полягає в конкретизації складових механізму захисту та гарантій прав і свобод людини крізь призму реалізації в сучасних умовах і з урахуванням позицій, висловлених у науковій літературі.

Аналіз публікацій. Ця проблема привертає увагу дослідників у різних аспектах, зокрема, ефективності чинного механізму, його модернізації та наявності складових. Здобутки в теоретико-практичній та історико-правовій площині в цьому напрямі є значними як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій науці, зокрема, відзначаються роботи С.С. Алексєєва, А.Б. Венгерова, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Лемака, В.С. Нерсесянца, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, О.В. Скрипнюка, В.Я. Тація, Ю.М. Тодики, В.М. Шаповала та інших учених.

¹ Желєзнов Б.Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод / Б.Л. Желєзнов // Ученые записки Казанского университета. – Т. 138 : Юридические науки. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2002. – С. 28.

² Коваленко Л.Г. Государство как механизм обеспечения прав человека и справедливости / Л.Г. Коваленко // Известия АлтГУ. Серия «Искусствоведение, история, политические науки, философия». – Барнаул, 2006. – № 4. – С. 63–65.

³ Раданович Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження конвенції про захист прав і основних свобод людини) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.М. Раданович ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2000. – 19 с.

⁴ Батажок С.Г. Соціально-економічні гарантії в умовах ринкової трансформації : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.01 / С.Г. Батажок ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 22 с.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні цей механізм включає нормативні засоби забезпечення прав і свобод людини та державні й недержавні інституційні засоби забезпечення прав і свобод людини. Розглянемо їх детальніше.

Нормативні засоби забезпечення прав і свобод людини передбачають наявність закріплення прав і свобод на найвищому рівні – у конституції й законах. Конституційне закріплення прав і свобод, розвинене законодавство в різних сферах виступають першим важливим елементом аналізованого механізму. Стабільне законодавство у сфері прав людини передбачає не лише закони «на розвиток» бланкетних норм конституції, а й закони, які передбачають повноваження відповідних органів публічної влади щодо забезпечення прав і свобод (наприклад, президента, уряду, судів).

Державними й недержавними інституційними засобами забезпечення прав і свобод людини насамперед слід назвати органи судової влади, поліцейські органи, прокуратуру та омбудсмена.

Органи судової влади є першим засобом забезпечення прав і свобод людини. Як зазначено в ст. 6 Конвенції про права та основоположні свободи 1950 р., метою забезпечення незалежності судової влади є гарантування кожній особі основоположного права на розгляд справи справедливим судом лише на законній підставі та без будь-якого стороннього впливу. У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів про незалежність, ефективність та обов'язки, ухваленій Комітетом Міністрів 17 листопада 2010 р., відзначається: «Незалежність суддів гарантується незалежністю судової влади загалом. Це є основним принципом верховенства права». Крім того, у цьому ж документі вказується ще декілька рекомендацій, а саме: «Судді повинні мати необмежену свободу щодо неупередженого розгляду справ відповідно до законодавства та власного розуміння фактів» (п. 5); «Судді повинні мати достатні повноваження та змогу їх здійснювати для виконання своїх обов'язків, підтримання юрисдикції та гідності суду. Юрисдикція суддів повинна поширюватися на будь-яку особу, причетну до справи, у тому числі на державні органи або їх представників» (п. 6); «Незалежність суддів та судової влади мають гарантуватися конституцією або закріплюватися на найвищому правовому рівні держав-членів. На законодавчому рівні мають встановлюватися більш конкретні норми» (п. 7).

У літературі відзначається, що правосуддя виступає окремою функцією держави, яка не може об'єднуватися з іншими видами правоохоронної діяльності, оскільки воно «функціонує у власних, властивих лише йому процесуальних формах»⁵. Правосуддя дозволяє «пов'язати» правом державну владу в демократичній державі. У типології видів судової діяльності (форм здійснення судової влади) слід виходити з того, що всі суди незалежно від їх спеціалізації, статусу й особливостей процесуальної форми здійснюють правосуддя шляхом розгляду та вирішення справ (юридичних конфліктів і колізій досить різноманітної природи).

Справедливо відзначити, що останнім часом серед гарантій забезпечення прав і свобод людини досліджується діяльність Європейського суду з прав людини в Страсбурзі щодо застосування Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, застосування ним відповідних вироблених позицій у діяльності національних судів⁶.

Постає питання про межі простору, на який поширюється відповідальність держави за забезпечення прав людини. У межах судової практики Європейського суду з прав людини визначається, що поняття «юрисдикція» згідно зі ст. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не обмежується національною територією держави-учасника цієї конвенції. У п. 52 рішення в справі «Лоїзиду проти Туреччини» від 28 листопада 1996 р. № 40/1993/435/514 зазначено: «Відтак відповідальність держави-учасника може поширюватися й на ті випадки, коли будь-яка дія або бездіяльність її влади призводить до певних наслідків за межами його території. <...> Суд вважає, що у світлі відповідних принципів міжнародного права про відповідальність держави особливо важливо, що відповідальність держави може виникнути також тоді, коли внаслідок військових дій, законних або незаконних, держава отримала можливість здійснювати

⁵ Боннер А.Т. Правосудие как вид государственной деятельности / А.Т. Боннер. – М., 1973. – С. 20.

⁶ Климович О.В. Конвенція про захист прав людини та основних свобод як складова внутрішнього права та особливості її застосування національними судами держав-членів Ради Європи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / О.В. Климович ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 20 с. ; Мицик В.В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.11 / В.В. Мицик ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 36 с. ; Андріанов К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / К.В. Андріанов ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 18 с.

ефективний контроль за територією, що знаходиться за межами її національних кордонів. Зобов'язання забезпечити на такій території права й свободи, гарантовані Конвенцією, постають із факту контролю за нею з боку держави-учасника Конвенції незалежно від того, чи він здійснюється безпосередньо збройними силами цієї країни або ця територія контролюється підлеглою їй місцевою адміністрацією».

Організація *поліцейських структур* (нім. Polizei, англ. Police) у сучасній демократичній державі виходить із того, що держава не лише декларує загальнолюдські цінності, права та свободи особи, а й проводить широкі заходи щодо їх реального втілення в життя. Поліція в цьому разі є одним із найбільш дієвих інструментів (засобів) держави в забезпеченні подібних гарантій. Унікальність діяльності поліції полягає в тому, що вона, виступаючи частиною механізму реалізації державних інтересів і державної політики, наділяється найбільш широким обсягом здійснюваних правоохоронних функцій, інститутом забезпечення гарантій, прав і свобод громадян.

Незалежно від моделі організації та обсягу повноважень *прокуратура* виступає правоохоронною інституцією, покликаною здійснювати захист та відновлення прав і свобод людини.

Інститут *омбудсмена* є однією із центральних ланок системи позасудових державних установ у межах національного механізму забезпечення прав і свобод людини. Становище омбудсмена серед інших державних органів є первинно конфліктним із його призначенням – виступати конструктивною опозицією владі⁷.

Також, крім набору правових та інституційних засобів захисту прав і свобод людини, до механізму їх забезпечення необхідно включати суспільний порядок, складовими якого, з урахуванням методик НБСЕ, виступають наведені далі компоненти.

1. Належна форма правління. На національному рівні це необхідна наявність відповідної системи державних органів, а також належного управління. До неї слід віднести законність і верховенство права, відсутність корупції, відсутність дискримінації, об'єктивність процедур у процесі прийняття рішень, об'єктивність щодо суті справи в процесі прийняття рішень, ефективність, незалежність апарату державної служби, право на судовий перегляд рішень незалежним і безстороннім судом, доступ до інформації.

Отже, в основі належного державного правління лежить підзвітність, яка в підсумку гарантується незалежною, неупередженою судовою владою, що володіє повною інформацією. На вищезгаданих принципах засновується також належне управління. Саме по собі належне державне правління не може забезпечуватися без належного управління. Відповідно до передової демократичної практики суди можуть піддавати ретельній перевірці дії уряду⁸. Наведене може реалізуватися в умовах ефективної демократії.

2. Ефективна судова влада. Можливість здійснення судового нагляду має ключове значення для забезпечення належного державного правління та належного управління. Необхідною попередньою умовою ефективного судового нагляду є незалежність судової влади. Незалежні, неупереджені, сумлінні й компетентні судові органи є невід'ємним елементом дотримання принципу верховенства права, збереження довіри суспільства й відправлення правосуддя. Однією з функцій судової влади є тлумачення та застосування національної конституції й законів відповідно до міжнародних стандартів у галузі прав людини.

Для забезпечення незалежності судової влади необхідне дотримання таких принципів:

- а) призначення суддів має здійснюватися на підставі чітко визначених критеріїв і під час відкритої процедури. Ця процедура повинна забезпечувати рівність можливостей для всіх, хто має право на заняття судової посади, призначення на підставі заслуг, приділення належної уваги поступовому досягненню гендерної рівності та усуненню інших історично сформованих факторів, що призводять до дискримінації;
- б) повинні вживатися заходи щодо забезпечення належних гарантій проти необґрунтованого зняття з посади та щодо збереження рівня винагороди;
- в) повинні бути в наявності відповідні ресурси, що забезпечують ефективне функціонування судової системи без будь-яких неправомірних обмежень;
- г) жодні протиріччя між виконавчою й судовою владою не повинні ставити під загрозу незалежність судових органів;

⁷ Горшенева І.А. Полиция в механизме современного государства: теоретико-правовые аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / И.А. Горшенева. – М., 2002. – С. 6–10.

⁸ Борьба с терроризмом и защита прав человека: руководство / БДИПЧ. – Варшава, 2009. – С. 34.

- г) судді можуть піддаватися зміщенню або тимчасовому відстороненню від посади лише з причини нездатності чи негідної поведінки, що явно робить їх нездатними до виконання своїх суддівських обов'язків. Якщо використовується дисциплінарний розгляд, який може призвести до зняття судді з посади, він має включати відповідні гарантії, що забезпечують об'єктивність;
- д) кримінальне право й судове переслідування за неповагу до суду не повинні використовуватися для обмеження обґрунтованої критики, що стосується виконання судових функцій⁹.

3. Ступінь ефективності правопорядку, у тому числі забезпечення законності та верховенства права. Перше зобов'язання, що накладається стандартами в галузі прав людини, – це вимога про те, що будь-яке відхилення від стандартів у галузі прав людини повинне мати чітку юридичну підставу. Це означає, що всі дії правоохоронних органів повинні прописуватися в законі. У регіоні ОБСЄ існує низка різних правових систем, і це значить, що різні органи влади можуть застосовувати різні підходи до поняття законності. Тому необхідна наявність у національному праві юридичної підстави для будь-якого відхилення від дотримання прав людини, відповідне законодавство має бути доступним і чітко сформульованим.

Ця вимога спрямовується на уникнення будь-якого свавілля з боку держави. У свою чергу це означає таке:

- індивід повинен мати можливість знати або дізнатися, на підставі якого закону можливе втручання в його права людини, та відповідно регулювати свою поведінку;
- будь-які повноваження, якими наділяються співробітники правоохоронних органів, повинні мати під собою законні підстави;
- будь-які повноваження мають чітко визначатися, не можуть бути загальними або розпливчастими;
- якщо передбачається, що органи влади повинні діяти на власний розсуд, цей розсуд має ефективно обмежуватися доступним законом.

Вимоги правової держави (верховенства права) на сьогодні є достатньо чітко окресленими в міжнародних документах і в правовій доктрині. Ще в 1990 р. в Копенгагенському документі держави НБСЄ дійшли згоди щодо підтримки й розвитку принципів справедливості, які «становлять основу правової держави». Вони вважають, що правова держава означає не лише формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні та підтриманні демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні та повному прийнятті вищої цінності людської особистості й гарантовану установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повне вираження. Держави НБСЄ підтверджують, що демократія є невід'ємним елементом правової держави.

Верховенство права означає, що закон застосовується до кожного, і ніхто, ким би він не був та якими б не були причини його дій, не може звільнитися від дії закону або ставитися над законом.

Необхідно погодитися з тим, що після краху постсоціалізму стає зрозуміло, що становлення правової держави є незрівнянно більш важким завданням, ніж формування демократичних інститутів. Справді, найбільша проблема постсоціалізму – не стільки «перехід до демократії», скільки «перехід до правової держави»¹⁰. Що стосується правової держави, то в системі правових норм наголос повинен робитися насамперед на гарантії та ефективному забезпеченні прав індивіда, а також принципах невідворотності закону.

4. Рівень якості життя суспільства, від якого значною мірою та безпосередньо залежить ефективність забезпечення прав і свобод людини.

Висновки. Держави сьогодні визнають глобальний характер прав і свобод людини, пріоритет загальнолюдських цінностей, закріплених у міжнародних правових актах. Вони стверджують, що в системі механізмів захисту прав і свобод людини наявні два рівні (внутрішньодержавний і міжнародний), які виступають двома самостійними системами. Щоправда, між ними є певний взаємозв'язок.

Одним із показників і фундаментальною особливістю справедливого, демократичного суспільства є право кожної людини на захист. Правила й процедури, які використовуються під час виконання законів, мають бути чіткими, відкритими, не піддаватися на політичні махінації. Механізм захисту прав людини на сьогодні є достатньо складним, тому його структура вдосконалюється й розвивається, що залежить від

⁹ Борьба с терроризмом и защита прав человека: руководство / БДИПЧ. – Варшава, 2009. – С. 35.

¹⁰ Zakošek N. Pravna država i demokracija u postsocijalizmu / N. Zakošek // Politička misao. – Zagreb, 1997. – G. 34. – № 4. – P. 79.

багатьох об'єктивних факторів, а саме: конституційних норм, які мають в ієрархії правових норм найвищу юридичну силу; стабільності політичної та соціально-економічної системи в країні, зокрема, загальнодемократичних умов розвитку суспільства; рівня поточного законодавства; злагодженості дій усіх демократичних інститутів тощо. Саме в цьому напрямі можуть здійснюватися подальші дослідження аналізованої проблеми.

Анотація

Автори систематизували складові механізми забезпечення прав і свобод людини та надали їх характеристику з позиції сучасності.

Summary

Authors systematized components of the mechanism ensuring the rights and freedoms of man and gave them a description from the perspective of the present.

Використана література:

1. Железнов Б.Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод / Б.Л. Железнов // Ученые записки Казанского университета. – Т. 138 : Юридические науки. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2002. – С. 28.
2. Коваленко Л.Г. Государство как механизм обеспечения прав человека и справедливости / Л.Г. Коваленко // Известия АлтГУ. Серия «Искусствоведение, история, политические науки, философия». – Барнаул, 2006. – № 4. – С. 63–65.
3. Раданович Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження конвенції про захист прав і основних свобод людини) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.М. Раданович ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2000. – 19 с.
4. Батажок С.Г. Соціально-економічні гарантії в умовах ринкової трансформації : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.01 / С.Г. Батажок ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 22 с.
5. Боннер А.Т. Правосудие как вид государственной деятельности / А.Т. Боннер. – М., 1973. – С. 20.
6. Климович О.В. Конвенція про захист прав людини та основних свобод як складова внутрішнього права та особливості її застосування національними судами держав-членів Ради Європи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / О.В. Климович ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 20 с. ; Мицик В.В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.11 / В.В. Мицик ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 36 с. ; Андріанов К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / К.В. Андріанов ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 18 с.
7. Горшенева И.А. Полиция в механизме современного государства: теоретико-правовые аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / И.А. Горшенева. – М., 2002. – С. 6–10.
8. Борьба с терроризмом и защита прав человека: руководство / БДИПЧ. – Варшава, 2009. – С. 34.
9. Zakošek N. Pravna država i demokracija u postsocijalizmu / N. Zakošek // Politička misao. – Zagreb, 1997. – G. 34. – № 4. – P. 79.

В.В. Лемак,

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри теорії держави і права юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

В.В. Турянця,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*